

CRUQUIUS LEZING – Koos van den Berg

30 januari 2019

1. In de maatschappelijke en politieke discussie over klimaatverandering zijn er drie vragen die telkens weer terugkomen. Ik denk dat het goed is om de feiten op een rijtje te zetten.
2. De eerste vraag is, wat er nou eigenlijk helemaal erg is aan 2° opwarming. Heerlijk toch? Ik noem heel kort belangrijke punten van zorg. Als de gemiddelde temperatuur op aarde 2° stijgt, dan is dat een gemiddelde waarachter heel grote verschuivingen schuil gaan. Het weer wordt bijvoorbeeld veel extremer. De afgelopen zomer was een voorproefje. Door de droogte is op talloze plaatsen in Nederland de bodem zo sterk gaan inklinken dat scheuren in huizen ontstonden. Grote rivieren stonden zo laag, dat het scheepvaartverkeer tot half december sterk werd beperkt. Akkerbouwers zagen hun oogst teruglopen. Elke akkerbouwer kan u vertellen dat klimaatverandering nu al realiteit is. Elektriciteitscentrales konden geen koelwater meer innemen.
3. Van de 18 warmste jaren die ooit gemeten zijn, zaten er 17 in deze eeuw. De zes warmste jaren ooit gemeten liggen allemaal tussen 2010 en nu. De opwarming is momenteel iets meer dan 1° maar lijkt te accelereren. Als we zien hoe de mondiale uitstoot zich momenteel ontwikkelt, en erop vertrouwen dat iedereen zijn toezeggingen van het Akkoord van Parijs van 2015 nakomt, dan nog koersen we af op 3,5° alleen al in deze eeuw en loopt de opwarming ook na 2100 nog verder omhoog. Om dat in perspectief te plaatsen: bij de vorige ijstijd toen er een ijskap lag over ons land en de planeet een heel ander aanzien had, was de aarde gemiddeld ergens tussen de 3° en 8° kouder dan nu. Drie graden gemiddelde opwarming maakt echt heel veel uit, en als dat gebeurt in een tempo dat onze ecosystemen niet aan kunnen, is het desastreus.
4. Ook de zeespiegelstijging accelereert. Daarover maken wetenschappers zich bijzonder grote zorgen. Het IPCC zal daarom aan het eind van het jaar een speciaal rapport daarover uitbrengen. De ijskappen van Groenland en Antarctica blijken namelijk op een andere manier te smelten dan altijd werd gedacht: van onderaf en daarom veel sneller. Die ijskappen zijn veel minder stabiel dan altijd werd gedacht. De laatste keer dat de aarde ongeveer zo warm was als nu, is ongeveer 6 miljoen jaar geleden. Toen stond de zeespiegel 10-15 m hoger dan nu en dat is alleen mogelijk als reeds bij de

huidige temperatuur de ijskappen van Groenland en Antarctica deels verdwenen zijn. De angst is dus of we niet ongemerkt al voorbij het point of no return zijn, en hoe snel het zal gaan.

5. In 2008 bracht de commissie Veerman advies uit dat in het ergste geval de zeespiegelstijging wel eens 1,20 m zou kunnen zijn in het jaar 2100. Dat werd toen weggehoond. Inmiddels wordt een zeespiegelstijging van 2 m mogelijk geacht als we de doelen van het Parijs akkoord halen. Als we die niet halen kan de stijging in het ergste geval wel 3 m zijn in 2100, maar de zorgen zijn vooral wat er daarna gebeurt. De KNMI wacht het nieuwe IPCC rapport van eind 2019 af en komt dan met nieuwe eigen rapporten voor de Nederlandse situatie.
6. De nieuwe Deltacommissaris schreef dit jaar dat de bewoonbaarheid van ons grondgebied wel eens problematisch kan worden omdat een zeespiegelstijging van 12 m in het jaar 2500 niet meer onmogelijk is en dat dit zelfs voor Nederland een onmogelijke opgave is. Wat gaat het voor onze economie en ons land betekenen als de komende 30 of 50 jaar duidelijk wordt dat dit grondgebied geen toekomst meer heeft.
7. De tweede vraag die vaak gesteld wordt, is dat de uitstoot van Nederland op het grote mondiale geheel helemaal niets uitmaakt. Wat wij doen is verwaarloosbaar en heeft geen impact. Dat moet dan kennelijk een vrijbrief zijn om hier in Nederland dan maar helemaal niets te doen, of in ieder geval te weinig zolang niet andere landen minstens evenveel doen. Dit is een argument dat de regering heel nadrukkelijk heeft gebruikt in de rechtszaak tegen Urgenda.
8. Rekenkundig gezien heeft de regering natuurlijk gelijk. Landen als Canada, de Verenigde Staten, Rusland, Japan, China, India, Brazilië en Indonesië hebben allemaal een veel grotere uitstoot dan Nederland. Maar het recht is geen rekenmachine, en de rechter is geen boekhouder.
9. Bovendien valt er wel het nodige af te dingen op de cijfers van de staat. Als ik naar de officiële database kijk die internationaal gebruikt wordt en ook door de regering, kom ik tot heel andere inzichten. De meest recente versie is bijgewerkt tot en met 2012 en bevat veel uitstootgegevens van 208 landen, vrijwel alle landen ter wereld.

10. Nederland staat volgens die gegevens op de 34e plaats van de landen met de hoogste uitstoot. Er zijn maar 33 landen die méér uitstoten.
11. Met andere woorden: 174 landen hadden een uitstoot die nóg onbeduidender is dan de Nederlandse uitstoot. Zo héél erg onbeduidend is die Nederlandse uitstoot dus niet. Er zijn 174 landen die nóg meer reden hebben dan wijzelf om te roepen dat eerst de anderen maar eens wat moeten doen.
12. Bovendien: dat China met 1,7 miljard inwoners of India met 1,3 miljard inwoners een veel grotere nationale uitstoot hebben dan Nederland met 17 miljoen inwoners, is evident, net zoals het evident is dat je ongelijke gevallen niet met elkaar mag vergelijken.
13. Kijk ik naar de uitstoot per hoofd bevolking, per inwoner, dan levert dat het volgende beeld op. Van de 33 landen die een grotere totale nationale uitstoot hebben dan Nederland, zijn er maar 9 die óók een hogere uitstoot per inwoner hebben. En bij die 9 zit geen enkel EU-land, maar landen als de Verenigde Arabische Emiraten, Saoedi-Arabië en de Verenigde Staten.
14. In India bijvoorbeeld was de uitstoot per inwoner 2,5 ton, in China 8,8 ton, in de EU28 9,05 ton ---- en in Nederland 12,31 ton. De gemiddelde wereldburger had een uitstoot van 6,52 ton.
De gemiddelde Nederlander stoot dus ongeveer vijf keer zoveel uit als de gemiddelde Indiër, twee keer zoveel als de gemiddelde wereldburger, en bijna anderhalf keer zoveel als de gemiddelde Chinese burger en EU28-burger. Brazilië, Indonesië, Japan? 5,59 ton, 3,31 ton en 10,66 ton.
Allemaal aanzienlijk minder dan Nederland.
15. Nederland heeft dus een zeer hoge uitstoot per inwoner, en dat betekent dat Nederland relatief gezien een van de grootste veroorzakers van het klimaatprobleem is. Wij behoren tot de grootste boosdoeners, de grootste klimaatschade-veroorzakers.
Nederland zou dus, bij welke invulling van het begrip 'rechtvaardig' dan ook, als een van de eersten zijn emissies moeten verminderen. Daar kom je dan toch niet onderuit door te roepen dat wij 'maar' met 17 miljoen zijn zodat onze uitstoot niks uitmaakt op het grote geheel en wij lekker kunnen doorpaffen?

16. Het derde bezwaar dat je steeds vaker hoort is dat het zo duur is en dat er draconische maatregelen nodig zijn om bijvoorbeeld die 25% te halen.
17. Hmm. Het PBL heeft begin 2018 uitgerekend dat als je niet schoksgewijs maar geleidelijk aan want dat is het goedkoopst, toe werkt naar een emissiereductie van 49% in 2030, je in 2020 al een reductie van ongeveer 26% moet halen en dat dit hele traject naar 2030 ongeveer tussen de € 2,1 – 3,3 miljard per jaar kost.
Op de rijksbegroting van 2018 zou klimaatbeleid dan een post zijn die 0,8% uitmaakt van de totale begroting.
Ter vergelijking: de verwachting is dat in de periode tot 2030 de zorgkosten zullen stijgen met 35 miljard per jaar. En onze welvaart zal blijven stijgen met 150 miljard per jaar. We leveren weliswaar misschien 0,3% aan jaarlijkse economische groei in, maar de jaarlijkse economische groei zit ruim boven de 2%. Dus zelfs als we een adequaat klimaatbeleid voeren, blijft onze nationale welvaart groeien.
18. De NRC publiceerde in de krant van 25 januari een overzichtje: 12 EU-landen halen in 2020 allemaal een reductie van 25% of aanzienlijk meer. Ook van de landen die dit percentage niet halen, halen Polen, Frankrijk, Italië, Finland, België, Luxemburg, Kroatië en de EU 28 als geheel allemaal een grotere emissiereductie dan Nederland. Het kan dus allemaal wel als je maar wilt, en je hoeft geen draconische maatregelen te nemen, en financieel en economisch is het goed te doen. Het is politieke onwil. Het politieke debat wordt niet eerlijk gevoerd.
19. Daarom is Urgenda naar de rechter gestapt. De rechter luistert wel naar argumenten, zonder aanzien des persoons, en hij beslist aan de hand van de rechtsregels en normen die in onze samenleving gelden, en op basis van de feiten en de kwaliteit van de aangevoerde argumenten, wat er volgens het *recht* moet gebeuren.
20. U kent de afloop: zowel bij de rechtbank Den Haag als het Hof Den Haag kreeg Urgenda gelijk dat de Staat minstens een reductie van 25% moet realiseren. In politieke kringen en sommige media wordt er schande gesproken van de uitspraak. De rechter is op de stoel van de democratisch gekozen regering gaan zitten, hij is politiek gaan bedrijven. Het zou ongehoord en zonder enige precedent zijn zoals de rechter hier heeft ingegrepen in de politieke besluitvorming.

21. Dat de beide uitspraken zonder enige precedent zijn, is natuurlijk geen juridisch argument. Klimaatverandering is een probleem zonder enige precedent.
22. Bovendien is het niet waar dat de rechter nooit eerder zo diep heeft ingegrepen in de politieke besluitvorming. Daar wil ik het vooral met u over hebben. Ik hoop daarmee te bereiken dat u beter begrijpt hoe de Urgenda uitspraken in elkaar zitten en vooral, hoe ze naadloos passen in ons rechtssysteem.
23. Het begin van de 20^e eeuw was voor Nederland een tijd van zeer grote veranderingen, met name als gevolg van de industrialisatie die hier vrij laat was begonnen. Er ontstonden nieuwe problemen, waar het destijds bestaande aansprakelijkheidsrecht niet goed op aansloot. Aanpassing van het aansprakelijkheidsrecht was dringend nodig, maar was politiek zeer omstreven. Er was sprake van een patstelling, van een politiek inerte overheid die niet de maatschappelijke problemen oppakte die zich steeds nadrukkelijker manifesteerden.
24. In een tijdsbestek van 5 jaar, namelijk tussen 1914 en 1919, heeft de Hoge Raad toen 3 arresten gewezen die het destijds bestaande aansprakelijkheidsrecht fundamenteel hebben veranderd en waar we nu nog steeds op voortbouwen. Daar kwam geen wetswijziging door de wetgever aan te pas, sterker nog: 2 van de 3 uitspraken betroffen sterk gepolitiseerde onderwerpen. Het waren wat je noemt '*politieke zaken*' waar de Hoge Raad zich mee bemoeide, net zoals je nu hoort zeggen dat het klimaatbeleid van de regering een politieke zaak is. Dat maakt deze 3 uitspraken actueel en relevant voor de Urgenda-zaak. Ik neem ze met u door.
25. Omdat artikel 1275 BW (oud) bepaalde dat alle verplichtingen zich oplosten in een verplichting tot schadevergoeding, werd aangenomen dat de rechter alleen kon veroordelen tot schadevergoeding en dus niet tot nakoming kon bevelen, of een verbod kon opleggen. In 1914, in het arrest Kieft/Otjes q.q. besliste de Hoge Raad echter dat als iemand eenmaal onrechtmatig had gehandeld, de rechter bij wijze van sanctie niet alleen schadevergoeding kon opleggen maar ook een verbod voor toekomstige verdere schendingen en dat artikel 1275 BW daarvoor geen beletsel was. In dit arrest werd dus de eerste steen gelegd voor *preventieve* rechtsbescherming. In 1944 (in

zijn arrest Alkmaar/Noordholland) bouwde de Hoge Raad dit verder uit: *dreigend* onrecht was op zichzelf al voldoende om van de rechter een verbod of bevel te kunnen krijgen. En zo veranderde de rechter eigenmachtig het belangrijkste doel van het aansprakelijkheidsrecht. Dat was niet langer *'schadevergoeding wegens aangedaan onrecht'* maar veel breder: *'algehele bescherming tegen onrecht, dus ook preventieve bescherming tegen dreigend onrecht'*. Dat de rechter ter bescherming van de rechten en veiligheid van burgers aan de Staat een reductiebevel kan geven om een minder gevaarlijk klimaatbeleid te voeren, gaat dus terug op dit arrest uit 1914. Pas in 1992 heeft de wetgever deze mogelijkheid ook uitdrukkelijk in de wet opgenomen.

26. In 1915 wees de Hoge Raad het arrest Noordwijkerhout/Guldemond. In dat arrest gaat het rechtstreeks en op het scherp van de snede over de verhouding tussen rechter en politiek. Tot 1871 toetste de rechter overheidshandelen niet anders of terughoudender dan het handelen van burgers. De politiek had het daar soms moeilijk mee. Vanaf 1871 begon de Hoge Raad een nieuwe leer te volgen, namelijk dat het bestuur in het geheel niet aansprakelijk was als zij bestuurlijke taken vervulde. Want het bestuur werd al gecontroleerd door het democratisch gekozen parlement, en dan moest de rechter zich er niet meer mee bemoeien. De Trias Politica kreeg als het ware waterdichte schotten; als de politiek zich met een onderwerp bezig houdt, moet de rechter zich er niet mee bemoeien. Dat hoor je nu ook weer in de Urgenda-zaak.
27. Wellicht ging de Hoge Raad zich destijds terughoudend opstellen omdat er een wetsvoorstel lag om een gespecialiseerde bestuursrechter in het leven te roepen waardoor de burgerlijke rechter nooit meer zou gaan oordelen over de rechtmatigheid van de handelwijze van het bestuur. Dat wetsvoorstel stagneerde omdat het politiek zeer omstreden was; veel politici vonden dat er náást de controle door het parlement geen plek meer was voor controle door een rechter.
28. In 1915 wijst de Hoge Raad dan het arrest Noordwijkerhout/Guldemond. Daarin legt hij artikel 165 Grondwet in stellige en zeer principiële overwegingen aldus uit, dat de rechter bevoegd is om ook over typisch overheidshandelen te oordelen zolang de burger zich maar beroept op aantasting van een burgerlijke recht.
29. Drie aspecten van deze uitspraak wil ik uitlichten. In de 1^e plaats, dat de Hoge Raad er niet voor terugdeinsde om een beslissing te nemen in wat wij nu een *'politieke zaak'* zouden noemen, een politiek zeer omstreden

kwestie. In de 2^e plaats, dat de Hoge Raad eigenmachtig besliste dat het terrein van de politiek ook het terrein van de rechter is. Niks geen primaat van de politiek, dus. Daar spreekt een grote mate van constitutionele zelfbewustheid en autonomie uit: de rechter ziet het niet als zijn grondwettelijke rol om voorrang te geven aan de beslissingen het bestuur, maar om het recht toe te passen, ook als het bestuur de aangeklaagde partij is. Het 3^e punt is dat, net als in het arrest Kieft/Otjes, de noodzaak om burgers rechtsbescherming te geven de motor achter de uitspraak is geweest.

30. De derde uitspraak is natuurlijk Lindenbaum/Cohen van 31 januari 1919. Dit arrest is bij elke jurist bekend, maar dat geldt misschien niet voor de maatschappelijke context.
31. Het was de tijd van het liberalisme. De overheersende politieke ideologie was dat als iedereen zoveel mogelijk vrij is om zijn eigenbelang na te jagen, dit zal leiden tot het grootste nut voor de samenleving als geheel. De '*invisible hand*' van Adam Smith, het utilitarisme van Jeremy Bentham en Stuart Mill. De overheid mocht daarom alleen de hoogst noodzakelijke regels stellen en alleen de door de wetgever op schrift gestelde rechtsregels werden aanvaard als rechtsregels. In beginsel was alles toegestaan en 'onrechtmatig' was alleen datgene wat uitdrukkelijk bij wet was verboden, en zelfs als het bij wet was verboden bestond er alleen aansprakelijkheid als tevens sprake was van morele verwijtbaarheid.
32. Dit zeer beperkte aansprakelijkheidsregime leidde zowel in Nederland als in het buitenland tot extreem oneerlijke concurrentie. Daarnaast bleek dat door de mechanisering en industrialisatie zich steeds meer en steeds ernstiger schadegevallen voordeden, zonder dat een duidelijk moreel verwijtbare gedraging kon worden aangewezen. Het mocht dus allemaal en niemand was aansprakelijk. Het leidde tot situaties die algemeen werden gezien als maatschappelijke misstanden.
33. Velen wensten daarom een verruiming van het aansprakelijkheidsrecht, maar dat stuitte op politiek verzet. Ruime aansprakelijkheid zou volgens de heersende liberale ideologie remmend werken op economische initiatieven, de Nederlandse concurrentiepositie in gevaar brengen, en tot een 'gesel van het maatschappelijk verkeer' leiden. Ruime vrijheid en beperkte aansprakelijkheid daarentegen zouden goed zijn voor de economische groei. De ideologische tegenstellingen in de politiek leidden tot een verlamming van de wetgever.

34. In deze, politiek-ideologisch sterk geladen maatschappelijke context, wees de Hoge Raad Lindenbaum/Cohen. Hij besliste dat het woord 'onrechtmatig handelen' uit artikel 1401 BW een ruimere betekenis heeft dan alleen maar 'handelen in strijd met een door de wetgever opgeschreven wet'. Ter verduidelijking wat dan wél onder 'onrechtmatig' moet worden verstaan introduceerde de Hoge Raad vervolgens de aansprakelijkheidsnorm van de maatschappelijke zorgvuldigheid. De Hoge Raad zei, dat er naast de geschreven rechtsregels van de wetgever, ook nog ongeschreven rechtsregels zijn; de ongeschreven rechtsregels van de zorgvuldigheid die wij in het maatschappelijk verkeer minimaal van elkaar mogen eisen.
35. De Hoge Raad zei in feite dat alleen maar de wet van de wetgever naleven niet goed genoeg is. Je moet ten allen tijde ook een béétje fatsoenlijk met de belangen van een ander omgaan. Je moet dat, ook als de wetgever dat niet eist, maar omdat de rechter dat eist. De Hoge Raad plaatst zichzelf daarmee *naast* de wetgever als vormgever van de rechtsorde. Lindenbaum/Cohen is daardoor ook van grote betekenis voor de rolverdeling tussen rechter en politiek bij de inrichting van onze rechtsorde en onze samenleving.
36. Uitbreiding van de reikwijdte van het aansprakelijkheidsrecht was, als gezegd, destijds in de politiek uiterst controversieel. Net zoals in Nederland momenteel ook de aanpak van, ik noem maar wat, klimaatverandering politiek uiterst controversieel is en de tegenwerpingen van 100 jaar geleden (concurrentiepositie, vrije baan voor economische activiteiten en marktwerking) worden ook nu weer in stelling gebracht.
37. In de politiek mocht uitbreiding van het aansprakelijkheidsrecht destijds weliswaar controversieel zijn geweest, maar dat neemt niet weg dat Lindenbaum/Cohen een uitspraak was waar velen in de samenleving naar hadden uitgezien, die de voorpagina's haalde en door velen met gejuich werd ontvangen.
38. Wiarda, een rechter die zowel in de Hoge Raad heeft gezeten als in het Europese Hof voor de Rechten van de Mens vertelde bijvoorbeeld later hoe zijn vader bij de tram stond te wachten, toen iemand hollend en opgewonden zwaaiend met een krant op hem af kwam lopen: 'Mijnheer Wiarda, heeft U de krant al gelezen, het arrest van de Hoge Raad over de onrechtmatige daad...' Het onderwerp leefde sterk, want het ging over een groot maatschappelijk probleem. Net zoals in Nederland met spanning werd gewacht op de uitspraak in de Urgenda-zaak, die ook alle Nederlandse kranten heeft gehaald, en daarna de hele wereld is over gegaan; omdat

steeds duidelijker wordt dat klimaatverandering een groot probleem is, en de politiek door ideologische meningsverschillen inert is en dat probleem niet aanpakt. Net als 100 jaar geleden.

39. De beroemde jurist Molengraaff, die in zijn noot onder het arrest onderkent dat de uitspraak niet alleen gaat over de vraag hoe je het begrip 'onrechtmatig' moet uitleggen, maar indirect óók over de rol die de rechter hiermee is gaan innemen als mede-vormgever van rechtsorde, náást de wetgever, eindigt: "Er is door ons hoogste rechtscollege zelden een arrest gewezen, waarvan zoo heilzame invloed op ons rechtsleven mag worden verwacht."
40. Zelf ben ik er van overtuigd dat de Nederlandse samenleving door Lindenbaum/Cohen rechtvaardiger en socialer geworden is. Want sinds dit arrest hebben wij in Nederland een rechtssysteem waarin 'onfatsoen' wordt aangemerkt als 'onrecht'. Zoals Pitlo, een andere beroemde jurist in de jaren vijftig schreef: met Lindenbaum/Cohen is de moraliteit onderdeel geworden van ons rechtssysteem.
41. Wat is de link tussen Lindenbaum- Cohen en de Urgenda zaak? Dit.
42. Er is geen wet, geen enkele door de Nederlandse wetgever *geschreven* rechtsregel die zo aan de Nederlandse regering een reductieverplichting oplegt, niet voor 2020.
Maar de rechtbank was het met Urgenda eens, dat de maatschappelijke zorgvuldigheid die wij als burgers van de Nederlandse regering mogen eisen, oftewel de *ongeschreven* rechtsregels van maatschappelijke zorgvuldigheid waaraan ook de overheid zich heeft te houden, wél deze verplichting inhouden. De rechtbank oordeelde dat het onrechtmatig is, want in strijd met de maatschappelijke zorgvuldigheid die de regering in acht moet nemen, om de uitstoot minder dan 25% terug te brengen. Die 25% is volgens de rechtbank de absolute ondergrens van wat nog een aanvaardbaar klimaatbeleid is.
43. Ik heb niet de tijd om hier nu uit te leggen waar die 25% nu precies vandaan komt en waar hij op gebaseerd is. Maar het is een percentage dat al sinds 2009 genoemd wordt in internationale, Europese en Nederlandse beleidsdocumenten als het absolute minimum dat rijke landen zoals Nederland zouden moeten realiseren om *hun* deel-verantwoordelijkheid te nemen om de opwarming onder de 2° te houden en de gevaren van klimaatverandering beheersbaar en aanvaardbaar te houden. En daarbij heeft meegewogen, dat op de vraag of de regering goede of

zwaarwegende argumenten had om niet haar verantwoordelijkheid te nemen voor de door haarzelf erkende gevaren van klimaatverandering, had de regering eigenlijk geen antwoord, anders dan dat dit niet een zaak was voor de rechter, maar voor de politiek omdat er heel veel moeilijke afwegingen gemaakt moeten worden.

Dat antwoord is dus niet goed genoeg.

44. De regering moet alle beleidsvrijheid krijgen, zegt de rechtbank, om zelf te beslissen hoe en met welke middelen zij de Nederlandse uitstoot gaat terugbrengen, maar dat de uitstootvermindering in 2020 minstens 25% moet zijn is een ondergrens waaraan dat beleid moet voldoen. De overheid heeft een grote beleidsvrijheid, maar niet de beleidsvrijheid om onaanvaardbare gevaren te creëren voor lijf en goed en leven en gezondheid van burgers. Aldus de rechtbank.
45. En het Hof heeft daar nu aan toegevoegd dat als de regering deze verantwoordelijkheid niet neemt, zij bijdraagt aan schending van mensenrechten die gewaarborgd zijn in het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en dat de Nederlandse rechter dan verplicht is om in te grijpen.
46. Het is mijn overtuiging dat we de Urgenda-zaak gewonnen hebben, omdat je op basis van de feiten waarmee ik deze voordracht begonnen ben, eigenlijk niet tot een andere conclusie kan komen. Als je de moeite neemt, zoals Rechtbank en Hof gedaan hebben, om werkelijk kennis te nemen van de risico's en gevaren van klimaatverandering, dan is het evident dat 'niets doen' geen optie is. En 'te weinig doen' ook niet. En dan is ook evident dat 25% in 2020 voor een land als Nederland het absolute minimum is om te doen. Want ook al staat die norm (nog) niet in een geschreven rechtsregel, het is wel de norm die door de internationale, Europese en nationale politiek wordt genoemd en erkend als absoluut noodzakelijk minimum om de gevaren van klimaatverandering beheersbaar te houden.
47. En opnieuw is dus de noodzaak voor rechtsbescherming van de burger de motor geweest voor het ingrijpen door Rechtbank en Hof, en is een ondergrens gesteld aan het klimaatbeleid dat de regering mag voeren.
48. Als je puur kijkt naar de juridische techniek van het Urgenda vonnis, is er eigenlijk niet veel nieuws onder de zon. Met zijn preventieve rechtsbescherming, tegen de overheid, op basis van ongeschreven rechtsregels van maatschappelijke zorgvuldigheid wordt door rechtbank en

hof eigenlijk voortgebouwd op de drie arresten die de Hoge Raad begin vorige eeuw heeft gewezen en die ik heb besproken.

Nieuw is evenmin, dat de rechter ingrijpt in politiek zeer omstrede kwesties en zijn verantwoordelijkheid neemt als de politiek door ideologische meningsverschillen niet in staat is een maatschappelijk probleem aan te pakken. Denk aan Noordwijkerhout/Guldemonde, denk aan Lindenbaum/Cohen, denk aan het stakingsrecht, aan abortus, aan euthanasie.

49. Nieuw is dat Rechtbank en Hof in staat zijn geweest en de denkkraft hebben gehad om het immense probleem van klimaatverandering met zijn talloze facetten, te begrijpen en – nog belangrijker – te herformuleren als een juridisch probleem dat weliswaar lastig en complex is, maar bij nader inzien gerubriceerd kan worden als een probleem van een bekend type; een probleem van een type waarmee rechters vertrouwd zijn. Een type probleem waarvoor wij in ons rechtssysteem al lang geleden toetsingskaders ontwikkeld hebben en instrumenten die in de gereedschapskist van elke rechter zitten. Die de rechter in staat stellen om zorgvuldig formulerend en afwegend tot een beslissing te komen die juridisch overtuigend is – internationaal wordt het vonnis een wonder van degelijkheid en diepgang genoemd – en bovendien maatschappelijk dringend gewenst is.
50. Is de uitkomst van de Urgenda-zaak spectaculair? Ik vind die vraag eigenlijk niet zo relevant.
Een veel betere vraag is: voorziet deze uitspraak in een maatschappelijke behoefte? Is dit maatschappelijk gezien een wenselijke uitkomst? Ook daarin leg ik een link tussen Urgenda en Lindenbaum-Cohen. Politiek fel omstrede, maar in de samenleving met groot gejuich en instemming ontvangen. Maatschappelijk gezien de enig juiste beslissing.
51. Want als ik kijk naar de kritiek op het vonnis, dan gaat die kritiek nooit over de uitkomst. Zelfs de grootste critici beginnen met te zeggen dat ook zij vinden dat de Nederlandse regering meer moet doen tegen klimaatverandering. Maar ze vinden dat de rechter dat niet had mogen zeggen. De rechter heeft groot gelijk, maar hij mag het niet zeggen. Want het is een zaak voor de politiek.
52. Maar als het nu toch gaat om onaanvaardbaar grote gevaren en risico's waaraan wij worden blootgesteld door klimaatverandering, en het Nederlands klimaatbeleid een substantiële bijdrage levert aan die gevaren voor de burgers in Nederland (en daarbuiten): waarom zou de rechter dan

nog steeds helemaal niets over dat klimaatbeleid mogen zeggen en geen *rechtsbescherming* mogen bieden aan die burgers?

53. Zolang ik op die vraag geen overtuigend antwoord krijg, ben ik niet erg onder de indruk van de kritiek op het vonnis. En het feit dat bijvoorbeeld rechters in Amerika en Nieuw-Zeeland het vonnis al geciteerd hebben, de redeneringen hebben overgenomen en, soms aarzelend soms minder aarzelend, dezelfde richting zijn ingeslagen, zegt mij ook wel wat.
54. Morgen, 31 januari 2019, is het op de dag af 100 jaar geleden dat de Hoge Raad zijn uitspraak deed in Lindenbaum/Cohen. Zou het niet een mooie manier zijn om dat eeuwfeest te vieren als de Hoge Raad dit jaar opnieuw een baanbrekende uitspraak zou doen die een politieke impasse doorbreekt en tegemoet komt aan een dringend maatschappelijk probleem?
Ik heb misschien wel een suggestie.